

Endonezya'daki Mushaf Basım Faaliyetlerinin Osmanlı Geleneksel Mushaflarıyla İlişkisi

The Relation of Traditional Ottoman Mushafs with Mushaf Printing Activities in Indonesia

Achmad Yafik MURSYİD

Öğr. Üyesi, Sunan Kalijaga Devlet İslam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kur'an Araştırmaları Bölümü, Endonezya
Lecturer, Sunan Kalijaga State Islamic University, Faculty of Theology,
Department of Qur'anic Studies, Indonesia
achmad.mursyid@uin-suka.ac.id

ORCID ID: 0000-0003-0437-6681

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 4 Şubat / February 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Nisan / April 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.29288/ilted.692260

Atıf / Citation: Mursyid, Achmad Yafik. "Endonezya'daki Mushaf Basım Faaliyetlerinin Osmanlı Geleneksel Mushaflarıyla İlişkisi / The Relation of Traditional Ottoman Mushafs with Mushaf Printing Activities in Indonesia". *ilted: ilabiyat tetkikleri dergisi / journal of ilabiyat researches* 53 (Haziran / June 2020/1), 67-91.
doi: 10.29288/ilted.684750

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilabiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Bu çalışmada Kur'an-ı Kerim'in genel özelliklerinden, Kur'an'ın Endonezya'daki yayılışından ve basımından bahsedilecektir. Bu araştırmanın amacı, orijinal Osmanlı mushaflarının Endonezya'da bulunup bulunmadığının tespitidir. Bu araştırmanın yöntemi filoloji çalışmasıdır. Osmanlı mushafının bir örneği Palembang kökenli bir sultan olan Prabu Diraja'nın mushafıdır. Bu Mushaf, aileden miras kalmıştır. Mushafın yazılış şekli Endonezya'daki mushaflardan ziyade Osmanlı mushaflarına daha çok benzemektedir. Bu çalışmada Endonezya'daki Osmanlı mushafları ele alınacak ve bu mushafların Endonezya'daki ilişkisi incelenecektir. Ardından Kur'an-ı Kerim'in Endonezya'daki basım süreci ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Kur'an-ı Kerim, Osmanlı Mushafı, Kur'an Tarihi, Endonezya, Mushaf Basımı*

Abstract

This research aims to examine the general features, distribution and printing of the Qur'an in Indonesia. This research also aims to examine the characteristic of Ottoman Mushaf and determine whether the original Ottoman Qur'an Manuscripts were found in Indonesia. The primary method of this research is Philology. For example, some original Ottoman Qur'an manuscripts are found in public and private collections in Indonesia, such as manuscript belong to Prabu Diraja, a descendant of the sultans of Palembang. The manuscript was inherited from his family. Based on its decorative and calligraphic ground, this manuscript is outlined as an Ottoman Qur'an rather than an indigenous Indonesian Qur'an. Then we can judge the relationship on the development of the Qur'an printing in Indonesia by finding Ottoman Qur'ans In Indonesia.

Keywords: *Qur'an, Ottoman Qur'an, History of Qur'an, Indonesia, Printing of the Qur'an.*

Extended Summary

The history of Qur'an has started in 7th century. There were, at first, five copies of Qur'an in Caliph Uthman period that were sent to several Islamic metropol. These copies of Qur'an became the primary manuscript to recopy Qur'an. At the time of the Ottoman (century) the writing of the Qur'an progressed rapidly. One of the famous calligraphers of the Ottomans was Sheikh Hamidullah al-Amasi. Ottomans at that time, around the 19th century, were the largest Islamic sultanate that participated and expanded the spread of Islam in Indonesia, and then in this research we aim to examine the spread of Islam through the distribution of the Qur'an in Indonesia which was carried out by the Ottoman Empire. Regarding Mushaf, the relationship between Indonesia and the Ottoman Empire can be summarized in two ways. The first one is the relationship in the field of politics, and it is manifested in the form of relations between the Ottoman Empire and the Kingdoms of Indonesia. The second is the relationship in the field of education, which are seen as the relationships between Indonesian scholars and the Ottoman ulema studying in Mecca and Medina. In the first part, we will discuss the history of mushafs in Indonesia. Firstly, we will examine the chronology of the mushaf from 13th century to the modern era in Indonesia. By explaining the characteristics of the Indonesian mushaf from its history, we will be able to show the relationship between the Ottoman mushaf and Indonesian mushaf. Then, we will examine the characteristic of Indonesian mushaf. In the second part, three issues related to Ottoman mushafs in Indonesia will be discussed. First one is the issue of the distribution of the Ottoman mushafs in Indonesia. Then, the mushaf features of the Ottoman tradition will be mentioned and finally the Ottoman mushafs in Indonesia will be discussed. In short, there are three factors in the writing of the Quran in the history of Indonesia. The first is the Kingdom in Indonesia, the second is Pesantren (Traditional Islamic Boarding School) and the third is politicians. The presence of these ancient mushafs in Indonesia may show us that early mushafs may also exist. However, a research for this issues has not started yet. The history of how Islam comes to Indonesia is directly related to the Islamic history in Indonesia. The function of written Quran is to

explain Islam to the people around. For this reason, Indonesian people had to learn Islam from the written Qur'an texts. This study also aims to examine the characteristic of Ottoman Qur'an and its being published in Indonesia: including of the influence of publishing Qur'an in Indonesia until present days. The primary method of this research is the study of philology to find the presence of original Ottoman Qur'ans in Indonesia itself. For example; a number of original Ottoman Qur'an manuscripts are found in public and private collections in Indonesia, such a manuscript belongs to Prabu Diraja, a descendant of the sultans of Palembang, who inherited it from his family. The decorative and calligraphic grounds outlined above would nevertheless identify it as an Ottoman rather than an indigenous Indonesian Qur'an. Then by finding an Ottoman Qur'an in Indonesia, we can judge the influence of publishing of the Qur'an in Indonesia. For example, the mushafs, written in *ayet berkenar* style in Indonesia, were popular and famous. There are many mushafs written in Indonesia in the 19th century that used *ayet berkenar* style. Some of them are in the following museums: 1. National Library of Indonesia (Perpusnas) in Jakarta, 2. Kesyrian Penyengat Mosque in Riau Islands, 3. Mushaf named la lino from Nusa Tenggara Barat (NTT), a collection from the Kingdom of Bima, 4. Bayt al-Qur'an and Museum of the Declaration of Independence in Jakarta. Mushafs preserved in these museums or libraries were written by the indigenous calligraphers of Indonesia. For example, Sheikh Subuh wrote the la lino mushaf. He is the imam of the mosque in Bima Sultanate and also the teacher of Sultan Alaudin, who reigned between 1731-1748. Likewise, Abdurrahman Istanbul wrote the mushaf from the Penyengat Sultanate etc. One of the result of this study is the influences of Ottoman mushaf to the Indonesian mushaf in terms of the page setting in mushaf. In Ottoman mushafs, we can identify the characteristics of the mushaf in *ayet berkenar* style. The *ayet berkenar* was developed by the Ottomans to help people who want to memorize Qur'an. These features played an important role not only in the Middle East, but also in the spread of the Qur'an to Southeast Asia, especially in Indonesia. In Indonesia, both the printed edition and manuscript style was preferred to use this style in the mushaf editions from Cava, Riau, Cirebon, East Java and Madura and Sumbava regions. There are other influences that were provided by Ottoman mushaf to the development of Indonesian mushaf, which we have mostly mentioned in this study.

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim'in tarihi, Kur'an'ın Hz. Muhammed'e indirilmesinden itibaren başlamıştır. Hz. Peygamber zamanında Kur'an'ın tamamı yazılmış ancak bir kitap halinde iki kapak arasına getirilmemiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde ilk kez Kur'an-ı Kerim'in bir kitap halinde tamamı yazılmış; Hz. Osman b. Affan zamanında da çoğaltılmıştır. Hz. Osman zamanında yazılan Kur'an-ı Kerim daha sonra çeşitli İslam vilâyetlerine dağıtılmış ve Kur'an-ı Kerim yazılışının mushaf standardı oluşmuştur.¹ Kur'an-ı Kerim'in yazımında kullanılan hatlar da zaman içerisinde değişmiş ve gelişmiştir. Önceleri *kufi* hattı kullanılırken daha sonra *muhakkak*, *reyhani*, *nesih*, *sülüs*, *rika*, *tevki*, diğer ismi *Aklam-ı Sitte* (altı kalem) denilen yazı türleri mushaf yazımında kullanılmıştır. *Aklam-ı Sitte* grubu içindeki yazı türleri, İbnü'l-Bavvab lakabıyla tanınan Ali b. Hilal ve Abbasi hilafetinde saray hattatı olan Türk asıllı Yaköt el-Mösta'simî'nin çabalarıyla güzelleştirilerek ölçülerinde istikrar sağlanmıştır.²

¹ Muhammet Abay, *Osmanlı Döneminde Mushaf İmlası Tartışmaları* (İstanbul: M.Ü. Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 17.

² Ali Rıza Özcan, *Hat ve Tezhib Sanatı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009), 60.

Osmanlı döneminde Kur’ân’ın yazılması hızlı ilerleme kaydetmiştir. Türk ve İslam medeniyeti birleşince bu zengin medeniyetin bütün kollarında olduğu gibi tezyini sanatlarda da büyük bir gelişme ve ilerleme gerçekleşmiştir. Türkiye’deki “Kur’ân Mekke’de indi, Mısır’da okundu ve İstanbul’da yazıldı” sözü bu gerçeği gözler önüne sermektedir. Bu sözden de anlaşıldığı üzere Kur’ân’ın yazılması Osmanlılarda bir gelenek haline gelmiştir.³

Endonezya ile Osmanlı mushaf tarihi arasındaki ilişkiler iki konuda tartışılabilir. İlki siyaset alanındaki ilişkilerdir ve Osmanlı Devleti ile Endonezya Krallıkları arasında gerçekleşen ilişkiler şeklinde tezahür etmiştir. İkincisi de eğitim alanındaki ilişkilerdir ki bunlar da Mekke ve Medine’de eğitim alan Endonezyalı âlimler ile Osmanlı uleması arasında gerçekleşen ilişkiler şeklinde görülmektedir. Osmanlı Devleti ve Endonezya arasındaki mushaf mübadelesi yalnızca Mekke’de olmamıştır. Malay dünyasıyla da doğrudan bağlantısı vardır. Nitekim Osmanlı Devlet arşivlerinde yer alan bir belgede Endonezya’ya yüzlerce Kur’ân-ı Kerim gönderilmesinin istendiği zikre-dilmektedir.⁴ Ayrıca 1883 ve 1900 yıllarında Osmanlı padişahı, sadrazamı, dışişleri bakanı ve Batavia’daki başkonsolosun isimlerinin yer aldığı bir belge, Uzakdoğu Asya’ya, özellikle Endonezya’ya Kur’ân gönderildiğini, Kur’ân-ı Kerim okuyabilen ve bu Kur’ânları teslim alan müslümanların şükür için namaz kıldıklarını ifade etmektedir.⁵

Bu araştırmanın hedeflerinden birisi, orijinal Osmanlı mushaflarının Endonezya’da bulunup bulunmadığını tespit etmektir. Bu tespit yapıldığı takdirde Endonezya’da Osmanlı mushafının bir ilişkisinin olabildiğinden söz etmek mümkün hale gelecektir. Nitekim Endonezya’da, müzelerde ve bazı kişilerde muhafaza edilmiş Osmanlı mushafları bulunmaktadır. Osmanlı mushaflarının temel karakteri, kullanılan hat çeşidi yanında tezhiplerdeki tasvirlerinde ve kullanılan motiflerde kendini göstermektedir. Sözelimi Osmanlı mushaflarında ekseriyetle nesih hattı Kur’ân metnini yazmak için, sülüs hattı da sürenin başlığını ve ketebe sayfasını yazmak için kullanılmaktadır. Tezhiplerde de ekseriyetle çiçek resimli dörtgen şeklinde süs kullanılmaktadır. Bu karakterleri taşıyan mushafların Osmanlı mushaflarından birisi olması kuvvetle muhtemeldir ve Endonezya’da bu karakterleri taşıması nedeniyle menşeinin Osmanlı olması söz konusu olan çeşitli mushaflar vardır. Osmanlı geleneksel mushaf ile Endonezya mushaflar arasındaki ilişkiyi görmek için Endonezya’da mushaf tarihi hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

³ Özcan, *Hat ve Tezhib Sanatı*, 60.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.HR 290.18200,29; İ.HR 290.18200-2.

⁵ M. Brett Wilson, *The Qur’an After Babel: Translating and Printing the Qur’an in Late Ottoman and Modern Turkey* (Amerika: Duke Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009), 74. Bk. BOA İ.HR 290.18200, 29/C/1300—May 7, 1883; BOA İ.HR 290/18200-2 10/B/1300—May 17, 1883.

1. ENDONEZYA'DA MUSHAF TARİHİ

Endonezya'da Kur'ân-ı Kerim'in yazılması 13. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Endonezya'da ilk İslam krallığı Sumatra adasında bir sultanlığın padişahının müslüman olması ile başlar. O krallığın adı Samudra Pasai'dir ve ilk Müslüman olan sultanın adı da Sültan Malik es-Salih'tir (ö. 1326).⁶ Fakat mushaf tarihi araştırmacıları tarafından bu sultanlıktan kalan bir mushaf örneği henüz bulunamamıştır. Endonezya'da sayıları az miktarda olan birkaç kadim mushaf vardır. Bu mushaflar bazı kişisel koleksiyonlarda ve müzelerde yer almaktadır. Mesela İngiliz araştırmacı Annabel T. Gallop, Hollandalı William Marsden'nin⁷ koleksiyonlarında bu döneme ait bir mushafın varlığından bahseder. Gallop'a göre William, Endonezya'nın Bengkulu bölgesinde çalışmıştır. Dolayısıyla koleksiyonunda yer alan bu mushaf Endonezya'dan gelmiştir. Mushaf 16. yüzyılın sonlarına ait olup şu an (SOAS) *School of Oriental and African Studies* London Üniversitesi'nin kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.⁸

Ketebe sayfasında verilen bilgiye göre diğer bir kadim mushaf 7 Zilkade 1005 (22 Temmuz 1597) tarihinde Ternate Maluku'nun kuzeyinde Fakih'i Salih Afifüddin Abdu'l Baki el-Edni tarafından yazılmıştır. Şu anda Cakarta Bayt Al-Qur'an ve İstiklal müzesinde muhafaza edilmektedir. Bir diğer mushaf ise 1606 yılında yazılmıştır. Bu mushaf şu an Hollanda Johor'da bulunmuştur ve Javaca bir ketebe sayfası yer almaktadır.⁹ Mushaf Hollanda'nın Rotterdam kentindeki belediye arşivlerinde muhafaza edilmektedir.¹⁰ Endonezya'da Kur'ân-ı Kerim'i elle yazarak çoğaltma geleneği 19. yüzyılın sonlarına kadar sürdü. Daha sonra mushaflar matbaa yoluyla çoğaltılmaya başlandı ve Açe, Riau, Yogyakarta , Padang, Banten, Bima, Çirebon, Solo, Madura, Palembang, Sumbawa, Makassar, Banjarmasin, Lombok, Samarinda, ve Maluku'nun Ternate dâhil Endonez'yanın muhtelif bölgelerinde Kur'ân-ı Kerim basan yayıncılar ortaya çıktı.¹¹

⁶ Anabel Gallop, "The Art of Qur'an in Southeast Asia", *Word of God, Art of Man: The Qur'an and Its Creative Expression*, haz. Fahmida Suleman (London: Oxford University Press and The Institute of Ismaili Studies, 2007), 191-204.

⁷ William Marsden (v. 1836), İngiliz oryantalist ve dilbilimciydi. Aynı zamanda Endonezya ile ilgili bilimsel araştırmaların da öncülerindendir. 1771'de Bengkulu'ya görevli olarak atandı ve İngiltere'ye dönüşünde 1779 tarihli "Sumatra Tarihi" kitabını yazdı. Daha geniş bilgi için bk. John Bastin, "Sumber-Sumber Inggris bagi Sejarah Indonesia Modern", *Historiografi Indonesia; Sebuah Pengantar* (Jakarta: Gramedia Pustaka Utama, 1995), 222-226.

⁸ Gallop, "The Art of Qur'an in Southeast Asia", 198.

⁹ Fadhal AR Bafadal - Rosehan Anwar, *Mushaf-Mushaf Kuno di Indonesia I.* (Jakarta, Puslitbang Lektur Keagamaan, 2005), 25.

¹⁰ Peter G Riddell, "Rotterdam MS 96 D 16: the oldest known surviving Qur'an from the Malay World", *Journal of Indonesia and the Malay World* 30/1 (December 2002), 10.

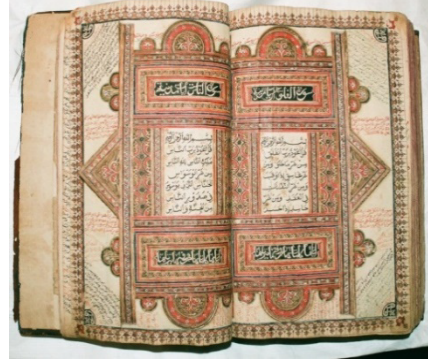
¹¹ Ali Akbar, "Pencetakan Mushaf Al-Qur'an di Indonesia", *Suhuf* 4/2 (December 2011), 280.

Kısacası, Endonezya tarihinde Kur’ân-ı Kerim’in yazılmasında etken üç unsur bulunmaktadır. Birincisi krallar, ikincisi *Pesantren* (Geleneksel din okulları) ve üçüncüsü ise politikacılar. Endonezya Mushafı’nın ana karakteri Endonezya’daki geleneksel bir kraliyet evi şeklindeki aydınlatmadır (Resim 1). Maalesef henüz Endonezya’daki mushafaların tarihi hakkında bize kronolojik bilgi sunan bir kitap veya monografik bir yazı kaleme alınmamıştır. Bu nedenle kadim mushaf, mushafı yazanın biyografisi ve mushafın nerede yazıldığına dair bilgiye ulaşmak imkan dâhilinde görülmemektedir.¹²

2. ENDONEZYA’DA OSMANLI MUSHAFLARI

2.1. Palembang’da Osmanlı Mushafı

Tarihsel kanıtlardan göre, Bu mushaf Palembang padişahının neslinden olan RHM Şafei Prabu Diraja’ya aittir. Saltanat mirası olarak teslim alınmıştır. Şafei Prabu Diraja, Palembang Darussalam sultanlığının 10. padişahıdır. Palembang Darussalam sultanlığı 1825 yılında Hollanda tarafından yıkılmıştır. 2003 yılında Prabu Diraja kendini III. Sultan Mahmud Baharuddin olarak ilan etmiş olup 2006’da Palembang Darussalam sultanlığının 10. padişahı olarak yemini alınmıştır. Bu sultanlığın 1659 miladi yılında Kiai Mas Endi, Pangeran Ario Kesuma Abdurrohım, Sultan Susuhunan Abdurrahman Halifetü’l Müminin Seyyidü’l İmam tarafından kurulduğu belirtilmektedir.¹³

Resim 1 : Saltanat Bone Mushafı

Fiziksel görünüşüne bakıldığında, özellikle tezhip ve kullanılan hatlar, bu mushafın Osmanlı’dan geldiğini düşündürmektedir. Zira kullanılan tezhip ve hat Palembang, hatta Endonezya’da olan mushaflardan farklıdır. Onun için bu mushafın yurtdışından geldiği düşünülmektedir. Ancak nereden geldiği tam olarak bilinmemektedir. Bunun nedeni mushafın ketebe sayfasının bulunmamasıdır. Bu durum dikkat çekmektedir, çünkü Osmanlı’nın hemen hemen tüm mushaflarında ketebe sayfası (nerede kimin tarafından yazıldığını gösteren bilgi) bulunmaktadır. Ketebe sayfasının olmaması, tekrar ciltlenmesi ve mushafın

¹² İslam’ın Endonezya’ya giriş süreci hala tarihçiler arasında bir tartışma konusudur. H. J. de Graaf, “Southeast Asian Islam to the Eighteenth Century”, *The Cambridge History of Islam* vol 2 (London: Cambridge University Press, 1978), 123-154.

¹³ Nawayanto, *Kesultanan Palembang Darussalam, Sejarah dan Warisan Budayanya* (Jember: Jember University Press, 2016), 38.

köşesindeki parmak izleri sahibinin bu mushafı çok sık kullandığını göstermektedir (resim 2).

Resim 2: Palembang'da Bulunan Osmanlı Mushafı

Bu mushaf da diğer Osmanlı mushafı gibi “Ali el-Kari tarzı” imla sistemi ile yazılmıştır.¹⁴ Mushafta sûre serlevhaları da dâhil olmak üzere tamamıyla *nesih* hattı kullanılmıştır. Fatiha sûresinin başlığında kırmızı mürekkep tercih edilmiştir. Ondan sonraki sağ sahifelerde metin cetvelinin dışında eğik biçimde bir sonraki sayfanın ilk kelimesi yazılmaktadır. Örneğin, *يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمْدَهُمُ فِي طَعْيَانِهِمْ* cümlesinin altında yazılan *في* kelimesi bir sonraki sayfanın başında olan Bakara sûresinin 15. âyetinden cümlesine işaret etmektedir.

Bu mushafta, Fatiha sûresinin adlandırılması *sûretü'l-fatihâ* lafzıyladır. Osmanlı mushaflarının çoğunda Fâtiha sûresinin ismi *sûretu fatihati'l-kitab* ve *sûretü'l-fatihâ* şeklinde yazılmıştır.¹⁵ Fatiha sûresinin ismi kırmızı mürekkep ile yazılmış iken Bakara sûresinden itibaren diğer sûrelerin isimleri beyaz mürekkep ile yazılmıştır. Her sûrenin başında sûre ismi, nüzul bilgisi ve âyet sayısı bir arada, sayfa içinde iki satırlık bir alana yazılır. Serlevha sayfasında Fatiha ve Bakara sûrelerinin isimleri sayfanın üst tarafına yazılırken nüzul bilgisi ile âyet sayısı sayfanın alt tarafına kaydedilir. Mushafındaki genel uygulama bu şekildedir. Ancak bu mushafta Fatiha sûresinin ismi farklı mürekkeple yazıldığı gibi altta nüzul bilgisine yer verilmemiş, sadece âyet sayısı yazılmıştır. Aynı durum son sayfada İhlas sûresinde de müşahede edilmektedir.

Bu mushafın boyutu (23 x 15 cm) diğer Osmanlı mushaflarından (Genellikle Osmanlı mushafının boyutu 19 x 12 cm. ölçülerinde olur) daha büyüktür. Her sayfasında 13 satır vardır. 18. yüzyılda yazılmış olduğu tahmin edilir. Çünkü 18.

¹⁴ Muhammet Abay, “Mushaf İmlasında Ali el-Kârî Tarzı Meselesi”, *Usul İslam Araştırmaları* 23/23 (Haziran 2015), 20.

¹⁵ Uğur Derman, *Ninety Nine Qur'an Manuscripts from Istanbul* (İstanbul: Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2010), 200.

yüzyıldan önce yazılan mushaflar için satır sayısı bakımından standart bir uygulama yoktur. Mushaflar 11, 13, 15 veya 17 satır olarak yazılmaktaydı. 18. yüzyılda mushaf yazımında 15 satır uygulaması standart olarak benimsenmiştir. 19. yüzyılda da 15 satırlık mushaf şekli mükemmel seviyesine ulaşmıştır.¹⁶

Bu mushafın serlevha sayfasında Fatiha sûresi ve Bakara sûresinin ilk beş âyeti yedişer satır halinde yazılmıştır. Diğer sayfalar 13 satırdır. Fâtiha sûresine sekiz âyet durağı, Bakara sûresinin ilk beş âyetine ise dört âyet durağı konulmuştur. Âyetlere numara verilmemiştir. Âyet işareti olarak yuvarlak şekiller kullanılmıştır. Sadece sûrenin bitiminde çiçekli küçük yuvarlak şeklinde farklı bir işaret verilmiştir, lakin kaçınıcı âyet olduğu belirtilmemiştir. Sayfa numarası sırasıyla alt bölümde yazılmıştır. Böyle bir sistem birçok Osmanlı mushafında vardır. Mesela, 19. yüzyılda yazılan her âyetin sonunda numara verilmeyen mushaflar bulunmuştur.¹⁷

Sayfa içindeki âyetler, 3 düz çizgi ile çerçeve içine alınmıştır. En dıştaki çizgi kırmızı renkli, diğer iki çizgi ise altın renklidir. Cüzün başında süslemeler vardır, çiçekli ve yapraklı motif ile cüz numarası yazılmıştır. Örnek olarak 11. cüzün ilk sayfasında süslemesiyle paralel olarak *el-Cüz'ü 11* yazılmıştır. Yazı kırmızı renk ile ve rakam siyah renk ile yazılır. Siyah, kırmızı, mavi, yeşil ve altın renkli süslemeler kullanılır.

2.2. Sidoarjo, Mpu Tantular Müzesinde Osmanlı Mushafı

Kodikoloji yönüyle, bu mushaf büyük ihtimalle Osmanlıdan gelmiştir. Kullanılan kağıdın rengi krem, ince ve tezhip çiçek resimli dörtgen şeklinde süs olduğu için Osmanlı mushaflarına benzerdir. Cava'da bulunmuş olan mushaflar farklıdır, Cava'da bulunan mushaflarda normalde *dluwang* kağıdı kullanılmıştır (Resim 3).¹⁸ Bu mushaf, Doğu Cava'daki Sidoarja şehrinde bulunan Mpu Tantular Devlet Müzesi'nin 07.145 M numaralı koleksiyonda yer alır.¹⁹ Mushafın kime ait olduğu bilinmese de Doğu Cava'nın Pasuruan şehrin mensup birisi tarafından getirildiği hakkında bilgiler vardır. Bu mushaf, Pasuruan sakinlerinden birisine ait olsa da kağıdının inceliğinden, tezhibinin güzelliğinden, ve kaligrafisinin yumuşaklığından Endonezya'da yazılmamış olduğu anlaşılıyor. Özellikleri bakımından Osmanlı'dan getirilmiş olması muhtemeldir.

¹⁶ Tim Stanley, "Page-Setting in Late Ottoman Qur'an, an Aspect of Standardization", *Manuscripta Orientalia, International Journal for Oriental Manuscript Research* 10/1 (Haziran 2004), 58.

¹⁷ Uğur Derman, *Ninety Nine Qur'an Manuscripts from Istanbul*, 205.

¹⁸ Bafadal-Anwar, *Mushaf-mushaf kuno Indonesia*, 59.

¹⁹ Museum Mpu Tantular, "About Museum Mpu Tantular" (Erişim 2 Aralık 2019).

Resim 3: Mpu Tantular Müzesinde Bulunan Osmanlı Mushafı

İmla sistemi bakımından bu mushaf, Mpu Tantular müzesinde bulunan mushaflardan çok farklı görünür. Zira bu mushafta, *Resm-i Osmani* imla sistemi kullanılmıştır. Aslında bu durum şaşırtıcıdır. Çünkü imla bakımından Endonezya ve Osmanlı mushaf yazma tarzı birbirinden farklıdır.

Hareke yazımında şimdiki mushaflarla genellikle aynıdır, sadece sükun alameti tam daire şeklinde yazılır. Fetha, *lam* ve *Allah* kelimelerinde çoğunlukla eğik yazılır ve bazen de dik fetha kullanılır. Kullanılan hat Kur'ân-ı Kerim'de *nesih*ti. Yazısı sabit olduğundan anlaşılmaktadır ki bu mushaf sadece bir kişi tarafından yazılmıştır. Sürenin başındaki hat ise çok daha farklı olup *reyhani* hattı kullanılmıştır. *Nesih* ve *reyhani* birleşmesi çok ilginçtir, çünkü bu birleşim Osmanlı mushaf yazma kültüründen farklıdır.²⁰ Çünkü Osmanlı mushaflarında âyet yazmak için en çok *nesih* ve sülüs birleşmesi kullanılır. Sürenin başlığı ve ketebe sayfası için ise *rika*' kullanılır. Ya da âyet ve sürenin başlığı ile beraber *nesih* kullanılır.²¹ Bu mushafın *nesih* hattı ile yazılmış olması, harflerin inceliği ve kullanılan kağıt, bu mushafın büyük bir ihtimalle Osmanlı Devleti'nden kaldığını gösterir.

Müzedeki muhafaza edilen Osmanlı mushaflarının boyutu küçüktür. Bu mushaf da boyutları bakımından Osmanlı'dan gelen mushaflara benzemektedir. Büyüklüğü 19 cm x 12 cm'dir. Her sayfada 15 satır vardır. Satır sayısına bakımından mushaf tahminen 18. yüzyıla aittir. Çünkü 15 satırlı Osmanlı mushafları 18. yüzyıldan kalmıştır.²²

²⁰ Osmanlı hat sanatında kullanılan altı cins yazı birbirine tabi, ikili guruplar halinde gözden geçirilebilir: Sülüs-nesih, muhakkak-reyhani, tevki-rika. Nesih-reyhani birleşimi çok nadir görülür. Ayrıntılı bilgi için bk. Uğur Derman, *Osmanlı Hat Sanatı, Sakıp Sabancı Müzesi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul*. (New York: The Metropolitan Museum of Art, 2001), 16.

²¹ Derman, *Ninety nine Qur'an Manuscripts from Istanbul*, 5.

²² Stanley, *Page-Setting in Late Ottoman Qur'an, an Aspect of Standardization*, 59.

Sûre başlıkları kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Bunun amacı sûrenin baş tarafını vurgulamaktır. Fakat ilk sayfalarda Fatıha sûresi ve Bakara sûresinin ilk âyetlerinde de bu durum görülür. Sûre isimlerinin yazımında beyaz renk kullanılmıştır. *Fatıha* sûresinin isminin yazılışında *sûratü'l-fatıhati'l-kitab* terkihi kullanılmıştır.

Âyet durakları genel olarak kırmızı bir yuvarlak ve altın renkli süsleme olarak yapılmıştır. Bu yönüyle Endonezya'daki mushaflardan farklıdır. Çünkü Endonezya mushaflarında âyet duraklarında sadece kırmızı veya sarı renk kullanılır. Cüz işareti ise genellikle madalya şeklinde süslemeli olarak yapılmıştır. Bu mushafda her cüz yeni bir sayfadan itibaren başlamaktadır. 18. yüzyılda bu sistem Osmanlı mushaflarında mükemmel seviyesine ulaşmıştır.²³ Bu durum Endonezya mushaflarından farklıdır ve genellikle cüz nerede bittiyse bir sonraki cüz de oradan başlar.

Tezhip normalde mushafın başında ve sonunda bulunur. Bu mushaf çok iyi ve güzel *tezhipli* mushaflardandır. Kur'an-ı Kerim'in ilk sûresi geometrik tarzda ve altın arka planlıdır. *Tezhip* stili ve hattı Osmanlı mushaf kültürüne uygundur. Bulutların kemerleri satırın çerçevesinde belli olmuştur (Bk. Resim 4).²⁴ Yine de Endonezya'daki mushaflar ile farkı, Endonezya mushaflarındaki tezhibin Osmanlı mushafından daha basit olmasıdır. Ayrıca renklendirme konusunda genellikle sadece sarı ve kırmızı renk kullanılmıştır.

2.3. Kudüs'te "Âyet Berkenar" Olarak Basılmış Mushaf

Filolojiye göre bu mushaf Osmanlı menşelidir. Matbaa-i Osmaniyye tarafından basılmıştır. Ketebe sayfasında Hattat Mustafa Nazif Efendi tarafından yazıldığı belirtilmiştir.²⁵ 1370 H/ 1951 M yılında *Hey'et-i Tedkik-i Mesahif-i Şerife* Osman Bey yayıncılığında düzeltme ve kontrol işleri yapılmıştır (Bk. Resim 5). Bu mushaf 19,5 x 13,5 cm ebatında ve kalınlığı 5 cm'dir. Al Qur'an Kudüs'un boyutu ise 15,5 x 11,5 cm, kalınlığı 2,5 cm'dir. Bu mushaf, o döneme göre küçük sayılır. Boyutunun küçük olmasından, hafızların onu günlük hayatta kolay taşıyabilmeleri amacıyla yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Resim 4: Satırın çerçevesinde bulutların kemerleri

²³ Gallop, "The Art of the Qur'an in Southeast Asia", 120.

²⁴ Derman, *Ninety nine Qur'an Manuscripts from Istanbul*, 14.

²⁵ Osmanlı hat literatüründe üç tane Nazif ismine rastlanır: Mustafa Nazif, Hacı Nazif Bey (1846-1913) ve Mehmed Nazif. Mustafa Nazif Efendi, Kadırgalı Mustafa Nazif Efendi olarak tanınmıştır. (Kadırga, İstanbul'da Sultanahmet Camii ile Marmara denizi arasında kalan bir semtin adıdır). Nazif Bey ise Hacı Mehmet Nazif Bey diye bilinir. O ayrı bir hattatdır ve Kadırgalı Mustafa Nazif ile hemen hemen aynı zamanda yaşamıştır.

Resim 5: Kudus'te bulunan “âyet berkenar” matbu mushaf

Bu mushaf, Şeyh Arwani Amin'den elde edilmiştir. Kendisi, hafız yetiştiren bir okul olan Yanbau'l Qur'an'ın sahibidir. Ailesine göre mushaf hac esnasında Mekke'den alınmıştır.²⁶ Sonra o mushafı talebelere Kur'an-ı Kerim öğretmek için kullanmıştır. Ardından talebeler için o mushaf yeniden basılmıştır. Şimdi de Menara Kudus koleksiyonu olarak muhafaza edilmektedir. Kur'an-ı Kerim hıfzına çalışanlara kolaylık sağlamak için, âyetler sahife sonlarında tamamlanacak şekilde ve her sayfası 15 satır olarak yazılmıştır. Bu mushafı “âyet-berkenar” veya bugünkü tabirle “sayfa tutar” denilmiştir.²⁷ Osmanlı'da, en eski *âyet berkenar* mushaf 1598 yılında Sivaslı Höseyin b. Mehmed tarafından yazılmıştır. Bu mushafta, kısa sûreler dışındaki bütün sûrelerde besmeleler, yani sûre başları sahifenin baş tarafına denk gelecek şekilde tasarlanmıştır. Ayrıca, her sahife âyetin sonu ile (yani durak ile) bitmiş, yine her bir sahifeye yeni bir âyetle başlanmıştır.²⁸ Bu mushaftan önce satır sayısı çok çeşitlidir, fakat 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bunun gibi mushafı hep 15 satırlıdır ve 19. yüzyıla kadar el yazması mushafı için standart olarak kullanılmıştır.²⁹

Bu mushafta “Ali el-Kari tarzı” olarak bilinen imla sistemi kullanılmıştır. Bu imla sistemi de Osmanlı mushafı arasında yaygın olarak kullanılan bir tarzdır. Mushafın bütünü *nesih* hattı ile yazılmıştır. Her sağ sayfada sol alt köşede bir sonraki sayfadaki âyetin ilk kelimesi yazılır. Bu tarz da Osmanlı mushafı arasında bulunur.³⁰ Bu mushaf *âyet berkenar* olsa da bazı sayfaların başlangıç ve bitişleri bugünkü Medine'de basılan mushafıardan farklıdır.

²⁶ Annas Zainal Muttaqin, *Sejarah dan Rasm Mushaf Pojok Menara Kudus* (Yogyakarta: Yüksek Lisans Tezi, 2015), 27.

²⁷ Fatih Özkafa, “Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabetinin Tarihi Seyri”, *Marife Dergisi* 10/3 (Kış 2010), 312. Daha fazla bilgi için bk. Derman, *Ninety Nine Qur'an Manuscripts from Istanbul*, 100-110.

²⁸ Derman, *Ninety Nine Qur'an Manuscripts from Istanbul*, 104.

²⁹ Stanley, *Page-Setting in Late Ottoman Qur'an, an Aspect of Standardization*, 59.

³⁰ Derman, *Ninety Nine Qur'an Manuscripts from Istanbul*, 104.

2.4. Cakarta, Bayt al-Qur'an ve İstiklal Müzesi'nde Sancak Mushafı

Endonezya'da küçük boyutlu bir Kur'an-ı Kerim bazı müzelerde tutulur. Fakat boyutu küçük olduğu için bir Endonezyalı tarafından yazılma ihtimali zayıftır. Endonezya'da küçük boyutlu Kur'an-ı Kerim'lere *Qur'an İstanbul*, ya da *İstanbul*, veya *Stambul* denir. Bu mushafa da İstanbul'da basılmış olması nedeniyle Qur'an İstanbul denilmektedir. Türkiye'de Kur'an-ı Kerim basımına resmî olarak 19. yüzyılın son çeyreğinde başlanmıştır. Kısa zamanda İstanbul'da oldukça kaliteli mushaflar basılmıştır. Bunlar arasında çok sayıda küçük ebatta basılan mushaf da bulunmaktadır. Bunlara *sancak mushafları* denir.³¹ Küçük boyutlu Kur'an-ı Kerim'ler genellikle el ile yazılır. Bu tür mushafları yazabilen hattatlardan birisi de Hattat Hafız Osman Efendi'dir.³²

Endonezya'da birkaç müzede küçük boyutlu Kur'an-ı Kerim koleksiyonları vardır. Bunlardan birisi de Hafız Osman'ın (1642-1698) yazdığı Kur'an-ı Kerim'den basılan mushaf olup Bayt Al-Qur'an ve İstiklal Müzesi'nde muhafaza edilmektedir (Bk. Resim 6). Bu mushaf, bazı Osmanlı mushafları gibi "Ali el-Kari tarzı" imla sistemi ile yazılmıştır. Mushafta âyetler *nesih* hattı ile, sûre başlıkları *rika*' hattı ile yazılmıştır. *Nesih* ile *rika*' kombinasyonu Hafız Osman Efendi'nin yazdığı eserlerin özelliklerindedir.

Resim 6: Cakarta, Bayt al-Qur'an ve İstiklal Müzesi'ndeki Sancak Mushafı

Mushafı tamamlayan unsurlar âyet numaralandırması ve cüz adlandırması günümüzdeki mushaflarda olduğu gibi üst bölümdedir. Bu mushafın içinde âyet numarası âyetin baş tarafında yazılmıştır ve sayfa numaralandırması 2 rakamından başlamıştır. 20. yüzyılda bundan önce basılan mushaflarda, mesela Palembang, Singapur, ve Hindistan baskılarında âyet numaraları yazılmamıştır. Bu nedenle mushafın Endonezya dışından geldiği açıktır.

³¹ Küçük mushaf ya da sancak mushaflarının en eskisi 1686 tarihlidir. Abdullatif Hüseyin adlı bir hattat tarafından yazılmıştır. Boyutu 10 x 6 cm olup 17 satır ve 505 sayfadır.

³² Derman, *Ninety Nine Qur'an Manuscripts from Istanbul*, 104.

Bayt Al Qur'an ve İstiklal Müzesi'nde iki adet küçük boyutlu mushaf bulunur. Bunlardan bir tanesi Bogorlu Siti Rofiqoh Hanım'ın, diğeri ise Depoklu Yusi Herawati Hanım'ın koleksiyonundadır. Birinci mushafa *Qur'an Istanbul* veya *Stambul* denilmektedir. Birinci mushaf boyutu 1,8 cm x 2,7 cm'dir, her sayfası 12 satırlıdır. Her ikisinin de hattatı Hafız Osman Efendi'dir. Mushafın yazım tarihi Rebiulevvel 1094 (Mart 1683) olup ne zaman basıldığı bilinmemektedir. Çünkü mushafın son bölümü kayıptır. Fakat 20.yy'da basıldığı tahmin edilmektedir. İkinci küçük boyutlu mushafın ise boyutu 2x3,4 cm'dir. Her sayfası 11 satırlıdır. Pencereleli bir maden kutusuna yerleşmiştir. Onu görebilmek için penceresine büyüteç koyulmuştur. Onun da hattatı Hafız Osman Efendi'dir. Bu mushaf Şaban 1097 (Haziran 1686) tarihlidir. Ramazan 1304 (Haziran 1887) yılında Matbaa-i Osmaniye'de basılmıştır.

2.5. Güney Sulawesi, Wajo'da Matbu Mushaf

Endonezya'da Wajo, Güney Sulawesi bölgesinde yine Hafız Osman Efendi tarafından yazılmış bir mushaf bulunmuştur. Ketebe sayfasında Şaban 1097 (Haziran 1687) tarihinde yazılmış olduğu ve 1298 (1881) yılında Matbaa-i Osmaniye tarafından basıldığı bilgisi verilmiştir (Bk. Resim 7). Bu mushaf, Şaban 1298 (Haziran/Temmuz 1881) Matbaa-i Osmaniye'de basılmıştır. Osmanlı devlet arşivlerine göre 19. yüzyılda Sultan II. Abdulhamid döneminde yüzlerce Kur'an-ı Kerim hükümet tarafından uzakdoğu ülkelerine gönderilmiştir.³³ Bu mushaf büyük ihtimalle bunlardan birisidir. Bu mushaf Wajo Güney Sulawesi bölgesinden bir aileye aittir. Burası, Endonezya'da İslam medeniyetinin başladığı bölgedir. Osmanlı'da resmi olarak bastırılan ilk mushaf, Şekerzade Mehmet Efendi (ö. 1753) tarafından yazılmış ve 1874'te bastırılmıştır. Bu mushaf Şekerzade'nin hacca gittiği zaman Sultan III. Ahmet'in teşvikiyle Medine'de bir kaç yıl kalarak Şeyh Hamdullah'ın Ravza-i Mutahhara'ya vakfedilmiş bir mushafını "takliden" yazdığı üç mashaftan üçüncüsüdür ve İstanbul'a döndüğünde Sultan I. Mahmud'a hediye ettiği nüshadır. Sonraki dönemlerde ünlü Hafız Osman ile adaşı Kayışzade Hafız Osman'ın mushafları da bastırılmıştır.³⁴

³³ Wilson, *The Qur'an After Babel: Translating and Printing the Qur'an in Late Ottoman and Modern Turkey*, 74. Ayrıca bk. BOA İ.HR 290.18200, 29/C/1300—May 7, 1883; BOA İ.HR 290/18200-2 10/B/1300—May 17, 1883

³⁴ Şinasi Acar, *Türk hat sanatı, araç, gereç ve formlar* (İstanbul: Antik A.Ş. 1999), 193.

Resim 7: Wajo'da Bulunan Osmanlı Matbu Mushafi

Bu mushafta *nesih* hattı kullanılmıştır. Harfler bir hayli incedir. Bu yönüyle Hindistan'da basılan mushaflardan farklıdır, çünkü onlar kalın harfle yazılmıştır. Mushafın imlası Ali el-Kari tarzındadır. Bünyamin Yusuf tarafından yapılan, *Güney Sulawesi Eski Mushafları* adlı araştırmaya göre Ali el-Kari tarzı imla sistemi mushaf yazımında nadiren kullanılmıştır.³⁵ Araştırma sonuçlarına göre 7 mushaftan altısı Ali el-Kari tarzı ile yazılmıştır. Bundan dolayı Güney Sulawesi'de Osmanlı'dan gelen mushafların kullanılmasının Kur'ân-ı Kerim okuyanlar için yeni bir şey olduğunu anlamaktayız.

2.6. Cakarta, Bayt al-Qur'an İstiklal Müzesi'nde Bahriye Mushafı

Bayt Al Qur'an ve İstiklal Müzesinde bu mushaf Cakarta'daki bir arama faaliyeti sırasında tesadüfen bulunmuştur. Boyutu küçük sayılır, yani 17,5 x 10,5 cm kalınlığı ile 3 cm'dir. Kapağının rengi koyudur. Floral motif ile dörtgen şeklindedir ve yüzeyinde mühür bulunur. Tezhibi *Fatiha sûresi* ve *Bakara sûresi*'nin ilk 5 âyetindeki gibidir. Tezhip motifi floral ve geometrik yeşil, sarı, kırmızı renk ve siyah çizgi ile oluşur. Bu mushafın sayfa düzeni *âyet berkenardır*. Bu mushaf hatim duasıyla biter ve ketebe sayfası Osmanlıcadır. Ketebe sayfasında mushafın yetkililer tarafından tashih edildiği yazılıdır. Tashih sayfasının alt bölümünde yuvarlak şekilde *Matbaa-i Bahriye* yazısı bulunur. Ketebe sayfasında verilen bilgilere göre, bu mushaf 1329 (1910-1911) yılında basılmıştır (Bk. Resim 8). Matbaa-i Bahriye, Osmanlı deniz kuvvetlerinin bir matbaasıdır. Bu matbaada sadece Kur'ân-ı Kerim değil fıkıh, akaid kitapları gibi din ile ilgili kitaplar da basılırdı. Matbaa-i Bahriye'nin tarihi pek bilinmemekle birlikte 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında aktif olarak çalıştığı tahmin edilmektedir.³⁶

Bu mushafta *nesih* hattı kullanılmıştır. Nesih hattıyla mushaf yazımının altın çağı Kayışzade Hafız Osman Efendi (ö. 1895) ile gerçekleşmiştir. Kayışzade Hafız Osman Nuri Efendi berkenar sayfa düzenine sahip mushaflar yazmasıyla da

³⁵ Bafadal-Anwar, *Mushaf-mushafkuno Indonesia*, 35.

³⁶ Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2020), 23.

meşhur olmuştur. Bahriye Mushafı'nın hattatı da odur. Şu an bütün İslam dünyasında kabul görmüş mushaf sayfa düzeni, yani her sayfanın günümüzdeki en-boy orantısı, on beş satır ve altı yüz dört sayfa olan bugünkü tertibini ilk kez Kayışzâde Hâfız Osman Efendi uygulamıştır.³⁷ Bu mushafın imlası da Ali el-Kari tarzı olarak bilinen tarzdadır.

Resim 8: Bayt al-Qur'an İstiklal Müzesinde Bulunan Osmanlı Bahriye Mushafı

3. OSMANLI MUSHAFININ ENDONEZYA'DAKİ MUSHAF MATBU-ATINA ETKİLERİ

Endonezya'da *âyet berkenar* üslubuyla yazılan mushaflar rağbet görmüş ve meşhur olmuştur. Nitekim Endonezya'da 19. yüzyıldan kalma *âyet berkenar* üslubuyla yazılan çok sayıda mushaf vardır. Bunlardan bazıları aşağıdaki müzelerde yer almaktadır: Cakarta'da, Milli Endonezya Cumhuriyeti Kütüphanesi (Perpusnas), Riau Adalarında, Kesultanan Penyengat Cami, Nusa Tenggara Barat'ta (NTT) Bima Krallığı'nın bir koleksiyonundan bulunan *la lino* isimli mushaf, Bayt al-Qur'an ve Cakarta İstiklal Müzesinde saklanmıştır. Bu müze veya kütüphanelerde muhafaza edilen *âyet berkenar* mushaflar Endonezya'nın yerli hattatları tarafından yazılmıştır. Mesela *la lino* mushafını Şeyh Subuh yazmıştır. Kendisi Bima Sultanlığı'nda cami imamı ve aynı zamanda 1731-1748 yılları arasında saltanat süren Sultan Alaudin'in hocasıdır.³⁸ Keza Penyengat Sultanlığı'ndan kalan mushafı da Abdurrahman İstanbullu yazmıştır.

Endonezya'da *âyet berkenar* sayfa düzeni ile yazma üslubu, bölgeden bölgeye ve hattattan hattata değişiklik gösterir. Bazı yerlerde hem *âyet berkenar* hem de sayfa tutar olmayan yazım üslubu kullanılmıştır. Bazı yerlerde bu ikisinden sadece bir tanesi kullanılmıştır. *Âyet berkenar* üslubunu hiç kullanmayan yerlerden bir tanesi Sulawesi'dir. Çünkü bu bölgenin kendine özel mushaf yazma geleneği vardır. Annabel The Gallop Güney Sulawesi tarzı "(South Sulawesi Style) terimini bu gelenek için kullanmıştır. Annabel Gallop'un kategorize ettiği bu kısım Bone ve

³⁷ Muhittin Serin, "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 3/252.

³⁸ "About Syekh Abdul Ghani" (Erişim 23 Mayıs 2019).

Flores gibi geniş bölgeleri kapsar. Sözkonusu yerlerde *âyet berkenar* ile yazılmış mushafa rastlanmamıştır.³⁹

Sulawesi bölgesinin yanında yer alan Ternate, Güney Sulawesi Tarzı etkisinde olduğundan aynı yazı geleneğine mensuptur. Ternate Krallığı Camii'nde altı tane mushaf bulunmuştur. Sözkonusu altı mushaftan *âyet berkenar* üslubuyla yazılmış hiçbir yazma yoktur.⁴⁰ Bu durum Açe'deki mushaf yazma geleneğinde de mevcuttur. Nitekim Açe Müzesi Ali Hasjmy koleksiyonunda veya Tanoh Abee Medresesi'nde bulunan mushafların hiç bir tanesi *âyet berkenar* üslubuyla yazılmamıştır.⁴¹

Söz konusu üç bölgede yani Sulawesi, Maluku ve Açe'de *âyet berkenar* üslubunu kullanmamak doğrultusunda bir ortaklık vardır. Ne var ki bu üç bölgenin mushaf yazı tipleri birbirinden farklıdır. Örneğin Güney Sulawesi tarzında bir cüz sayfanın başından başlama şartı yoktur, herhangi bir yerden başlayabilir. Sadece cüzün başlangıcı olan *âyet* kalın harfle yazılır. Bu durum Açe'de yazılmış mushaflardan farklılık gösterir. Bu mushaflar *âyet berkenar* üslubuyla yazılmamış olsalar da cüzler sürekli sayfa başından başlamıştır.

Osmanlı'nın Endonezya mushafları üzerindeki etkisi kullanılan hat sanatından da anlaşılabilir. Terengganu'dan gelen mushaf uzakdoğu ülkelerinin en kaliteli hat sanatı özelliğine sahiptir. Bu özellik Osmanlı hat sanatının kalitesine benzerdir. Terengganu mushafı görkemli tezhiplere sahiptir. O dönemde Endonezya'da bu kaliteye varan bir mushaf çok nadir bulunmaktadır. Hat estetiği, Terengganu mushafını yazan hattatın iyi bir eğitim almış olduğunu göstermektedir. Hattatlar eğitim almak için genelde, o zamanlarda Osmanlı topraklarına dâhil olan Mekke ve Medine'ye gitmişlerdir. Bu mushaf Kuala Lumpur'daki Museum Negara'da (Devlet Müzesi) (nr. MN 32 1992) bulunmaktadır.⁴²

Âyet berkenar şekli ve hat sanatındaki *nesih* yazı türüyle yazılan mushaf, günlük okuma ihtiyacını gideren avam kesim için uygun görülmüştür. Bu durum, diğer mushaf yazma geleneklerine göre farklılık gösterir. Mesela *muhakkak* veya *sülüs* yazı türüyle mushaf yazan Memlûklüler, Timurlular, Safeviler ve Babürlüer zamanında, bu tür yazıyı günlük okunan mushaf için değil, süs amaçlı Kur'ân yazısı için kullanmıştır.⁴³ Bu nedenle *sülüs* yazısıyla yazılan mushaf avam kesimi için uygun değildir. Dolayısıyla İslamî ilimlere pek hakim olmayan kesim yani avam, Osmanlı geleneğinden gelen mushafı tercih etmişlerdir.

³⁹ Annabel Gallop, "The Boné Qur'an from South Sulawesi", *Treasures of the Aga Khan Museum - Arts of the Book & Calligraphy*, haz. Margaret S. Graves - Benoît Junod (İstanbul: Aga Khan Trust for Culture and Sakip Sabanci University & Museum, 2010), 173.

⁴⁰ Bafadal, *Mushaf-mushaf Kuno di Indonesia I*, 54.

⁴¹ Bafadal, *Mushaf-mushaf Kuno di Indonesia I*, 72.

⁴² Gallop, "The Art of Qur'an in Southeast Asia", 201.

⁴³ Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar* (İstanbul: Mas Matbaacılık A.S., 1999), 78.

Osmanlı mushaflarında kullanılan tezhip tarzları ve motifler Endonezya'da yazılan bazı mushaflarda görülmektedir. Bunun yanısıra Endonezya mushaflarının kendine mahsus bir tarzı da bulunmaktadır. Nusantara tarzı denilen bu tarz ile Osmanlı mushafları arasındaki temel fark kullanılan tezhip sanatında ortaya çıkmaktadır. Annabel the Gallop bu konuyla ilgili ifadeleri şöyledir:

Muhteşem bir şekilde tezhip sanatını kullanan Nusantara tarzı, Osmanlı mushaf geleneğinde serlevha denilen tezhip şeklini mushafın üç yerinde kullanılmaktadır. Bunlar ön, orta ve son sayfalarda yer alır. Bu durum Osmanlı mushaflarından farklıdır. Zira bunlarda tezhip, mushafın ilk sayfası ile Fatiha ve Bakara sûrelerinin yer aldığı serlevha sayfasında kullanılmaktadır.⁴⁴

Nusantara tarzının özgün yönü hat sanatında kullandığı floral hat sanatıdır. Bu tür hat sanatına, Osmanlı mushaf geleneğinde karşılaşılmaz. Floral hat sanatında harfler floral biçimde yazılır (Bk. Resim 9) ve bu yazı türü floral biçimdeki tezhip sanatıyla da ahenk içindedir. Bu tarz daha ziyade Açe, Güney Sulawesi, Ternate ve Cava'dan gelen mushaflarda görülebilir.

Resim 9: Floral Hattı Örneği. Bu hat, La Lino Kur'an'da kullanılmıştır. Cakarta, Bayt al-Qur'an ve İstiklal Müzesi'nin Koleksiyonu

Osmanlı mushaflarının Endonezya mushafları üzerindeki bir diğer etkisi, sûreleri isimlendirme tarzında görülür. Örneğin, Osmanlı mushaflarında Fatiha sûresinin isminin *sûretu fâtiha-ti'l-kitâb* biçiminde yazılmış olması gibi. Bu şekilde isimlendirme biçimi Cava'dan gelen bazı mushaflarda da görülebilir, fakat Cava'dan gelen bütün mushaflarda böyle bir isimlendirme söz konusu değildir.

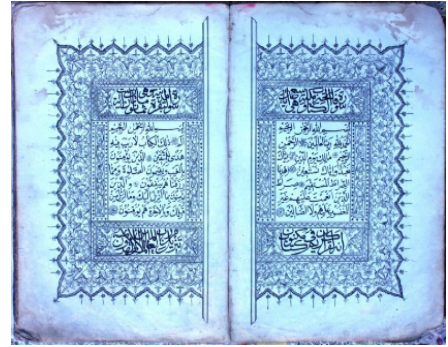
Ninety-nine Quran Manuscripts kitabında yer alan mushaf örnekleri üzerinde yapılacak basit bir inceleme Fâtiha sûresinin isminin yazılış tarzı konusunda ilginç bir sonuç ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu eserde 1503 ile 1911 yılları arasında yazılmış 99 Osmanlı mushafı tanıtılmaktadır. Buradaki örnekler göre, Fatiha sûresinin isminin mushaflarda üç farklı tarzda yazıldığı görülmektedir. “Sûretu Fâtihati'l-Kitab” şeklindeki yazım biçimi 33 mushafta, “Sûretu'l-Fatihati'l-Kitab” şeklindeki yazım biçimi 38 mushafta, “Sûretu'l-Fâtiha” şeklindeki yazım biçimi de 6 mushafta yer almakta, 22 mushafta ise sûrenin ismi yazılmamış durumdadır. “Sûretu'l-Fâtihati'l-Kitab” terkinin 16. yy başlarından itibaren Osmanlı mushaflarında kullanıldığı söylenebilir. Çünkü bu terkibe ilk defa Derviş Ali'nin yazdığı 1664 tarihli mushafta rastlanmaktadır. Ayrıca bu şekilde isimlendirme biçimi

⁴⁴ Annabel Gallop, “The Spirit of Langkasuka? Illuminated Manuscripts from the East Coast of the Malay Peninsula”, *Indonesia and the Malay World* 33/1 (Haziran, 2005), 113.

meşhur Osmanlı hattatı Hafız Osman tarafından da kullanılmıştır. “Sûretu’l-Fâtîha” terkibine ise daha ziyade Osmanlı dışından gelen mushaflarda rastlanmaktadır.

Endonezya’da *Sûretu’l-Fâtihati’l-Kitab* isimlendirmesi Endonezya topraklarında (mesela Riau, Açe vb.) Cava ve Ternate’de yazılan mushaflarda görülmektedir. Bu şekildeki isimlendirme geleneğinin Endonezya’da nasıl yayıldığını anlamak için Endonezya’nın muhtelif bölgelerinden gelen 30 mushaf birer örnek veya model olarak kullanılmıştır. Bu araştırma sonucunda *Sûretu’l-Fâtihati’l-Kitâb* isimlendirmesini kullanan 21 tane mushaf tespit edilmiştir. Diğer mushaflarda *Sûretu’l-Fâtîha* ismi görülmüştür. Söz konusu 30 mushaftan hiç birinde *Sûretu Fatihati’l-Kitâb* kalıbına rastlanmamıştır. *Sûretu’l-Fâtihati’l-Kitâb* ismini kullanan 21 tane mushafın yarısı Malay yarımadasından (Riau ve Açe) gelmiştir. Diğer kalanlar ise Cava, Ternate ve Güney Sulawesi’den gelmiştir. Bu çalışmadan, Osmanlı mushafının Malay yarımadasındaki (Patani, Terengganu, Riau ve Açe) bölgelere büyük etki bıraktığı anlaşılmaktadır.

Endonezya’da basılan mushaf ilk defa Palembang’de taş baskı olarak Haji Muhammad Ezhari bin Kemas Haji Abdullah Matbaa Şirketi tarafından basılmıştır. Bu mushaf 21 Ramazan 1264’te (21 Ağustos 1848) basılmıştır.⁴⁵ Haji Muhammad Ezhari bin Kemas Haji Abdullah Matbaasının yayınladığı mushaflardan günümüze ulaşan sadece bir tane mevcuttur (Bk. Resim 10). Söz konusu mushaf Palembang’de Haji Abdulazim Amin’in özel bir şekilde muhafaza ettiği mushaftır. 21 Ağustos 1848’de yayınlanan mushafın yanısıra, Ezhari başka bir mushafı da 14 Zülkade 1270 (7 Ağustos 1854) tarihinde, Palembang’in Pedatuan köyünde yayınlamıştır.⁴⁶

Resim 10: Muhammed Ezhari bin Kemas Haji Abdullah Mushafi, Palembang

Mushaf koleksiyonu yapan Hollandalı Von de Wall, Palembang’de Hollanda konsolusunun talebi üzerine bu mushaf hakkında yazılı bilgiler vermiş, onun verdiği bu bilgiler de 1857’de yayınlanmıştır.⁴⁷ 1854’te basılan mushafın bir kopyası

⁴⁵ J. Peeters, *Palembang Revisited: Further Notes on the Printing Establishment of Kemas Haji Muhammad Azhari, 1848* (International Institute for Asian Studies (IIAS) Yearbook, 1995), 90.

⁴⁶ Peeters, *Palembang Revisited: Further Notes on the Printing Establishment of Kemas Haji Muhammad Azhari, 1848*, 90.

⁴⁷ Ali Akbar, “Pencetakan Mushaf Al-Qur’an di Indonesia”, 271.

Endonezya'nın Cirebon bölgesinin Sunan Gunung Jati Kabristanında bulunan Dog Jumeneng Camiinde bulunmuştur (Bk. Resim 11).⁴⁸

Resim 11: Muhammed Ezhari'nin bastığı ikinci mushaf.
Dog Jumeneng Camii koleksiyonu, Cirebon, Batı Java

Ezhari'nin yayınladığı iki mushaf da *âyet berkenar* tarzına sahiptir. Lakin sözkonusu iki mushaf arasında bazı farklılıklar vardır. 1848'de basılan mushaf *âyet berkenar* tarzı ve serlevha tezhibi tarzını kullanmıştır. Fakat 1854'te basılan mushafta Osmanlı tarzı tezhip kullanılmamıştır. Bunun yerine, ilk, orta ve son sayfadaki serlevha dizaynına tabi olan Nusantara tarzı kullanılmıştır. Ezhari'nin bastığı mushafta *âyet berkenar* üslubunun kullanılmasının sebebi Ezhari'nin hafız olmasıdır. Onun asıl ismi es-Şufi as-Şeyh Muhammad Ezhari bin Abdullah bin Muhammad Eşikuddin bin Şafiyuddin Abdullah el-'Alawi el-Husaini'dir, 27 Şaban 1279 (18 Şubat 1863) Pazartesi tarihinde doğmuştur. Küçüklüğünden itibaren babası Şeyh Abdullah'dan İslamî ilimleri tahsil etmiştir. Babasının kontrolü altında hafızlığını tamam-lamıştır.⁴⁹

Bir başka açıdan 19. yüzyıl sonlarında Endonezya'da bulunan mushaflara bağlı olarak, Endonezya'da yayılmış mushafların çoğu Singapur ve Bombay baskılıdır. Singapur'da basılmış mushaf Palembang, Cakarta, Cirebon, Surakarta, Bali, Palu ve Maluku adalarında bulunmuştur, keza bu mushaf Malezya ve Johor'da bulunmuştur. Buna karşılık Bombay basımı mushaf ise Palembang, Riau, Cakarta, Cirebon, Demak, Lombok, Bima ve Filipin'de bulunmuştur. Bombay mushafı basımı neredeyse bütün Endonezya bölgelerine yayılmıştır. Bunun nedeni, 19.

⁴⁸ Akbar, "Pencetakan Mushaf Al-Qur'an di Indonesia", 270.

⁴⁹ Abdul Azim Amin, *Pemikiran Aqidah Ahlussunnah wal Jama'ah Syekh Muhammad Azhari Al-Falimbani dalam Naskah Palembang 1842* (Palembang: State Islamic Institute Raden Fatah Palembang, Faculty of Islamic Studies, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 4.

yüzyılın ikinci yarısında Bombay'ın, Güneydoğu Asya ülkeleri için İslamî kitapları basan matbaa merkezi olmasıdır.⁵⁰

Singapur baskısı mushaf Ezhari'nin bastığı mushaf gibi, Osmanlı geleneğindeki *âyet berkenar* üslubunu kullanmıştır. Bu mushafın her sayfasında 15 satır vardır. Bombay mushaf baskısı, Singapur mushaf baskısından farklı olarak *âyet berkenar* üslubunu kullanmamıştır. Bu mushafın sayfasında 17 satır vardır. Bombay baskısı mushaf, Osmanlı mushafından hat ve resim biçimi bakımından da farklılıklar taşımaktadır. Bombay mushaf baskısının genel özelliği harflerin kalın biçimde yazılmış olması ve *resm-i Osmanî* imla tarzının kullanılmasıdır. Bu durum, ince *nesih* yazı tipi ve genelde Ali el-Kari tarzı imla sistemi kullanan Osmanlı mushaflarından farklı kalmaktadır. Bu üç mushafın farklılıkları o dönem için büyük problem teşkil etmemiştir. Bunun sebebi, bu üç mushafın hedeflediği kitle ve yayıldığı bölgelerin farklı olmasıdır.

19. yüzyıl sonunda Endonezya'ya mushaf dağıtım faaliyetlerinde daha çok Singapur ve Bombay matbaaları hakim olmuştur (Bk. Resim 12-13) Bombay matbaaları Güneydoğu Asya ülkelerine mushaf yanında başka İslamî kitap sektörünün de *dağıtım* merkezi olmuştur. Bu durum, 20. yüzyıl başlarında Endonezya'da mushaf tekrar basıldığı zamanlarda Bombay mushaf şekli üzerinden basımın yapılmasına sebebiyet olmuştur.⁵¹ Örnek olarak, Singapur ve Penang'da Sulaiman Mar'i Matbaası 1930 yılından sonra birkaç sene içerisinde sadece Bombay mushafı şeklinden alarak mushaf basımı yapmıştır.

Resim 12: Singapur'da basılmış bir mushaf

⁵⁰ Abdul Hakim, "Al-Qur'an Cetak di Indonesia Tinjauan Kronologis Pertengahan Abad ke-19 hingga Awal Abad ke-20", *SUHUF* 5/2 (December 2012), 232.

⁵¹ Akbar, "Pencetakan Mushaf Al-Qur'an di Indonesia", 271.

Resim 13: Bombay'da basılmış bir mushaf

20. yüzyıl başında *âyet berkenar* ile basılan mushaf sayısı fazla değildir. Singapur ve *Hindistan*'da basım endüstrisinin gelişimi, Endonezya'daki *âyet berkenar* üslubuyla yazılmış mushafların azalmasına neden olmuştur. 20. yüzyıl başında Surabaya, Cirebon ve Bandung'da gelişen yerli matbaalar da “Bombay Qur'an” şeklini alarak basım yapmıştır.⁵² Endonezya'da 20. yüzyıl başlarında “Bombay Qur'an”ın yayılması, *âyet berkenar* ile yazılmış mushafların piyasadan kaybolması demektir. Mekke'den gelen hacılar ise Endonezya'ya genellikle *âyet berkenar* ile yazılmış mushafı getirmiştir. O dönemde Mekke ve Medine *âyet berkenar* ile yazılmış mushafın yayılma merkezi olmuştur. Örnek olarak Bima'da, 1332/1913 yılında İstanbul'da Bahriye Matbaası'nın bastığı *âyet berkenar* üslubunu kullanan mushaf nüshası mevcuttur.

1982 yılında Suudi Arabistan Krallığı, Kral Fehd Mushaf-ı Şerif Basım Kompleksi (*Mujamma'u'l-Melik Fehd li-Tibâati'l-Mushafi's-Şerif*) adında mushaf basımı yapan bir matbaa kurmuştur. Bu matbaa 1985'te mushaf basmaya başlamış ve basılan mushafa Medine Mushafı (*Mushafu'l-Medîneti'n-Nebeviyye*) ismi verilmiştir. Bu matbaa kurulmadan önce, Suudi Arabistan'da tıpkı Türkiye'deki gibi *âyet berkenar* olan mushaf kullanılmıştır. Mesela bunlardan bir tanesi 1400/1980 yılında İlmi Araştırmalar, İfta, Davet ve İrşat İdaresi Başkanlığı (*Riyasetu İdârâti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ ve'd-Da've ve'l-İrşâd*) tarafından basılmıştır.⁵³ Suudi Arabistan'da mushaf basmak üzere özel bir matbaa kurulduktan sonra, Suudi Arabistan Hükümeti yeni bastığı mushafta sayfa düzeni olarak *âyet berkenar* düzeni kullanmış, ancak imla olarak *resm-i Osmanî*'yi tercih etmiştir. Bu tercihte

⁵² Akbar, “Pencetakan Mushaf Al-Qur'an di Indonesia”, 271.

⁵³ Hakim, “Al-Qur'an Cetak di Indonesia Tinjauan Kronologis Pertengahan Abad ke-19 hingga Awal Abad ke-20”, 232.

Ezher ulemasının etkisi olduğu söylenebilir.⁵⁴ Bu mushafın hattatı Suriye asıllı Osman Taha'dır.

Kral Fehd Mushaf-ı Şerif Basım Kompleksi zamanla gelişmiş, hacim bakımından farklı tiplerde mushaf basmış, ayrıca basılan mushafalara farklı dillerde meal ve tefsir de dâhil edilmiştir. Bu komplekste basılan milyonlarca mushaf gerek hacca gelen müslümanlara, gerekse başka vesilelerle farklı ülkelere ücretsiz gönderilerek bütün dünyaya yayılması sağlanmıştır.⁵⁵ Bu kompleksin ücretsiz dağıttığı mushaf lar müslümanların ellerinde çoğalınca Lübnan, Endonezya vb. gibi yerlerdeki matbaalar da bastıkları mushaf lar da Medine Mushafı'nı esas almışlardır.

Medine Mushafı Endonezya'da "Saudi Qur'an" ismiyle bilinmektedir. Bu mushaf, hattının güzel olması ve baskı kalitesinden dolayı Endonezya'daki bazı matbaaların mushaf ları tekrar basmak için kullandığı bir örnek mushaf haline gelmiştir. 2004 yılından bu yana Endonezya'daki bazı matbaalar "Saudi Qur'an" mushafını örnek olarak alıp ve üzerine biraz Endonezyalıların tarzına uygun sentez yaparak basımını çoğaltmışlardır. Bu faktörlerden dolayı "Saudi Qur'an" mushaf modeli, eskiden Endonezya'da hakim olan Osmanlı ve Bombay mushafının yerini almış ve bugün Endonezya'da en çok basılan mushaf haline gelmiştir.⁵⁶

SONUÇ

Endonezya'da bazı kadim mushaf lar vardır. Kur'ân-ı Kerim Mushafı Tashih Heyeti'ne (*Lajnah Pentashih Mushaf Al-Qur'an*) göre Endonezya'da en kadim mushaf William Marsden koleksiyonlarında bulunan 16. yüzyılın sonlarından kalma Cemaziyelevvel 993 (Mart 1585) tarihli mushaftır. Diğer bir kadim mushaf da Al-faqih as-Saleeh Afifuddin Abdul Baqi al-Adni tarafından 7 Zilkade 1005 (22 Haziran 1597) tarihinde yazılmıştır.

Endonezya'da var olan ve Osmanlı'ya nispet edilen mushaf ların gerçekten Osmanlı menşeli oldukları anlaşılmaktadır. Zira Osmanlı mushaf larının Endonezya'daki mushaf lar üzerinde etkili olduğunun ispatı temelde buna dayanmaktadır. 19. yüzyılda Güneydoğu Asya'ya özellikle Endonezya'ya kadar Kur'ân-ı Kerim'in yayılmasında en büyük dağıtım yapan ülke, Osmanlı İmparatorluğudur. Nitekim Endonezya'da çeşitli koleksiyonlarda muhafaza edilen altı adet mushafın Osmanlı menşeli oldukları üzerlerindeki kayıtlardan net olarak anlaşılmıştır. Bu durum Osmanlı mushaf larının Endonezya'ya kadar ulaştıklarının kesin delili olarak görülmektedir.

⁵⁴ Hamam Faizin, *Sejarah Pencetakan Al-Qur'an* (Yogyakarta: Era Baru Pressindo, 2012), 165.

⁵⁵ Faizin, *Sejarah Pencetakan Al-Qur'an*, 166.

⁵⁶ Hakim, "Al-Qur'an Cetak di Indonesia Tinjauan Kronologis Pertengahan Abad ke-19 hingga Awal Abad ke-20", 232.

Osmanlı mushaflarının Endonezya'daki mushaf matbuatına etkileri olduğu ve bu etkinin Endonezya'da basılan ve yayılan bazı mushaflarda görülebildiği anlaşılmıştır. Osmanlı mushafları sayfa düzeni yazıda kullanılan hat ve sayfadaki tezhip unsurları bakımlarından Endonezya mushafları üzerinde etkili olmuştur. Hatta Osmanlı mushaflarından birisi olan Bahriye Matbaası'nın bastığı mushaf Endonezya'da mushaf standartlarından birisi olarak da benimsenmiştir. Osmanlı'nın geliştirdiği *âyet berkenar* sayfa düzeni hafızların ezberlemesini ve aranan âyetin kolayca bulunabilmesini sağlarken yazıda tercih edilen *nesih* hattı da okunuşu kolaylaştırmıştır. Bu özellikler sadece Ortadoğu'da değil Güneydoğu Asya'ya özellikle Endonezya'ya kadar Kur'ân-ı Kerim'in yayılmasında önemli rol oynamıştır. Endonezya'da gerek ilk basılan mushafta, gerekse Cava, Riau, Çirebon, Doğu Cava ve Madura, Sumbava bölgelerindeki mushaf basımlarında *âyet berkenar* üslubu tercih edilmiştir.

Osmanlı'daki mushaf matbuatının Endonezya'daki mushaf matbuatı üzerindeki etkisi yirminci yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş kaybolmuş ve yerini Hindistan bölgesindeki matbuatın tesirine bırakmıştır. Bugün de tamamen Suudi Arabistan mushaf matbuatının etkisi altındadır.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammet. *Osmanlı Döneminde Mushaf İmlası Tartışmaları*. İstanbul: M.Ü. Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Abay, Muhammet. "Mushaf İmlasında Ali el-Kari Tarzı Meselesi". *Usul İslam Araştırmaları* 23/23 (Haziran 2015), 7-44.
- About Syeikh Abdul Ghani. "Biografi lengkap syaikh abdulghani". Erişim 23 Mayıs 2019. <https://mumaseo.wordpress.com/>
- Acar, Şinasi. *Türk Hat Sanatı, Araç, Gereç ve Formlar*. İstanbul: Antik A.S., 1999.
- Akbar, Ali. "Percetakaaan Mushaf al-Qur'an di Indonesia". *Jurnal SUHUF* 4/2 (December 2011), 271-287.
- Albin, Michael W. "Printing of The Qur'an". *Encyclopaedia of The Qur'an*. ed. Jane Dammen McAuliffe. 4/ 265-276. Leiden: E.J. Brill, 2004.
- Amin, Abdul Azim. *Pemikiran Aqidah Ahlussunnah wal Jama'ah Syekh Muhammad Azhari Al-Falimbani dalam Naskah Palembang 1842*. Palembang: State Islamic Institute Raden Intan Palembang, Faculty of Islamic Studies, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Anwar, Rosehan. *Mushaf-mushaf Kuno di Indonesia I*. Jakarta: Puslitbang Lektur Keagamaan, 2005.

- Bafadal, Fadhal AR. *Mushaf-mushaf Kuno di Indonesia I*. Jakarta: Puslitbang Lektur Keagamaan, 2005.
- Bastin, John. *Historiografi Indonesia; Sebuah Pengantar*. Jakarta: Gramedia Pustaka Utama, 1995.
- Derman, Uğur. *Letters in Gold: Ottoman Calligraphy from the Sakıp Sabancı Collection Istanbul*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1998.
- Derman, Uğur. *Masterpiece of Ottoman Calligraphy from the Sakıp Sabancı Museum*. İstanbul: Mas Matbaacılık, 1998.
- Derman, Uğur. *Osmanlı Hat Sanatı, Sakıp Sabancı Müzesi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 2001.
- Derman, Uğur. *Ninety Nine Qur'an Manuscripts from Istanbul*. İstanbul: Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2010.
- el-A'zami, Muhammed Mustafa. *Sejarah Teks Al-Qur'an dari Wahyu sampai Kompilasi: Kajian Perbandingan dengan Perjanjian Lama dan Perjanjian Baru*. çev. Sohirin Solihin. Jakarta: Gema Insani, 2005.
- Faizin, Hamam. *Sejarah Pencetakan Al-Qur'an*. Yogyakarta: Era Baru Pressindo, 2012.
- Gallop, Annabel T. "The Art of Qur'an in Southeast Asia". *Word of God, Art of Man: The Qur'an and Its Creative Expression*. ed. Fahmida Suleman. 191-204. London: Oxford University Press and The Institute of Ismaili Studies, 2007.
- Gallop, Annabel T. "The Boné Qur'an from South Sulawesi". *Treasures of the Aga Khan Museum, Arts of the Book & Calligraphy*. ed. Margaret S. Graves- Benoît Junod. 162-173. İstanbul: Aga Khan Trust for Culture and Sakıp Sabancı University & Museum, 2010.
- Gallop, Annabel T. "The Spirit of Langkasuka? Illuminated Manuscripts from the East Coast of the Malay Peninsula". *Journal Indonesia and the Malay World* 33/96 (June 2005), 113-182.
- Graaf, H.J. de. "Southeast Asian Islam to the Eighteenth Century". *The Cambridge History of Islam*. ed. P.M Holt. London: Cambridge University Press, 1978.
- Hakim, Abdul. "Al-Qur'an Cetak di Indonesia Tinjauan Kronologis Pertengahan Abad ke-19 hingga Awal Abad ke-20". *Jurnal SUHUF* 5/2 (December 2012), 231-254.
- Museum Mpu Tantular. "About Museum Mpu Tantular". Erişim 2 Aralık 2019. <https://www.museum-mputantular.com/>

- Muttaqin, Annas Zainal. *Sejarah dan Rasm Mushaf Pojok Menara Kudus*. Yogyakarta: UIN Sunan Kalijaga Yogyakarta, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Özkafa, Fatih. "Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabetinin Tarihi Seyri". *Marife Dergisi* 10/3 (Aralık 2010), 307-326.
- Örcan, Alı Rıza. *Hat ve Tezhib Sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009.
- Peeters, Hans J. *Palembang Revisited: Further Notes on the Printing Establishment of Kemas Haji Muhammad Ezhari, 1848*. Leiden: International Institute for Asian Studies (IIAS) Yearbook, 1995.
- Riddell, Peter G. "Rotterdam MS 96 D 16: the oldest known surviving Qur'an from the Malay World". *Journal of Indonesia and the Malay World* 30/86 (June 2002), 9-20.
- Serin, Muhittin. "Mushaf: Hat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/248-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Stanley, Tim. "Page-Setting in Late Ottoman Qur'an, an Aspect of Standardization". *Manuscripta Orientalia, International Journal for Oriental Manuscript Research* 10/1 (June 2004), 56-62.
- Wilson, M. Brett. *The Qur'an After Babel: Translating and Printing the Qur'an in Late Ottoman and Modern Turkey*. North Carolina: Duke University Doktora Tezi, 2009.